

TÜRK DİL BİLİMİ BAĞLAMINDA
AZERBAYCAN DİLCİLİĞİ VE PROF. DR. ELÖVSET
ABDULLAYEV'İN SÖZ DİZİMİ EKOLÜ
(Doğumunun 85 yılı Anısına)

Mehman MUSAOĞLU

Özet

Makalede, Prof. Dr. Elövset Abdullayev'in hayat hikâyesi ve söz dizimi ekolü anlatılmaktadır. Türk dil bilimi tanımı, hem geleneksel hem de yeni len-güistik yönleriyle yapılmaktadır. Azerbaycan dilciliği ve onun içerisinde Prof. Dr. Elövset Abdullayev'in söz dizimi ekolü, Türk dil biliminin bir dalı olarak değerlendirilmektedir. Prof. Dr. Elövset Abdullayevin birleşik cümle odaklı söz dizimsel ekolünün etkileri özetlenmektedir.

Anahtar Kelimeler

Türkoloji, Türk dil bilimi, söz dizimi, ekol, Azerbaycan dilciliği

Abstract

In the essay, the life of Prof. Dr. Elovset Abdullayev is told, and his syntax school is described. The definition of Turkish linguistics is done both by traditional and modern linguistic methods. Azerbaijan linguistics with Elovset Abdullayev's syntax school can be considered as a branch of Turkish linguistic science. Prof. Dr. Elovset Abdullayev's compound sentence related syntax schools effects are summarized.

Keywords

Turkology, Turkish linguistics, syntax, school, Azerbaijan linguistics

Sovyetler Birliği çöktükten sonra geçen süre zarfında Türk Dünyasına, Türk kültürüne ve Türk dil bilimine ilişkin Türkiye’de yapılmış olan kültürel faaliyetlerin, bilimsel ve tercüme çalışmalarının içerisinde bulundum. 12 yıl... Sovyetler Birliği döneminde, ondan sonra Türkiye’de çalıştığım süre içerisinde her zaman kendimi ünlü dil bilimci Türkolog Prof. Dr. Elövset Abdullayev’in söz konusu ekolünün temsilcisi ve öğrencisi olarak gördüm... Hep hocamın kaldığı yerden devam etmeye çalıştım...Türklük=Türklük bilimi=Türk dil bilimi=Türk söz dizimi ve dil bilimi doğrultusunda... Söz konusu doğrultuda biçimlendirilen ekolün temellerini atan alçakgönüllü bilginin yaşam öyküsü ise, aşağıdaki rakamlarla, kronolojik verilerle, tarihsel anılarla ve kader yükümlü gelişmelerle özgeçmişleşmiştir... Tarihleşmiştir... İz bırakmıştır...

Elövset Zakiroğlu Abdullayev, 17. 02. 1920 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Şamahı İli Melikçoban köyünde doğdu. 1963 yılında Filoloji Bilimler Doktoru alimlik derecesini, 1964 yılında ise Profesör unvanını aldı. 1964 yılında şah eseri olan “Müasir Azerbaycan Dilinde Mürekkebe Cümleler” adlı kitabı yayımlandı. 1962-1967 yıllarında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi Dekanı oldu. 1974 yılında Prof. Dr. E. Abdullayev’in de içerisinde yer aldığı heyetçe “Müasir Azerbaycan Dili” adlı çok ciltli kitap tamamlandı. Prof. Dr. E. Abdullayev de Azerbaycan Dilciliğine ilişkin söz konusu kaynak kitabın yazarlarından biri olarak, 1974 yılında Azerbaycan SSCB Devlet Ödülünü aldı. 1972-1976 yıllarında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Rektör Yardımcılığını, 1967 yılından vefatına kadar Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi Azerbaycan Dilciliği Bölümü Başkanlığını yaptı. Bakû, Moskova, Semerkant, Berlin vb. şehirlerde düzenlenen sempozyumlarda bildiriler sundu. Hayatının sonlarına doğru Türk Dil Kurumunun Şeref Üyesi seçildi. 1990’lı yılların başlarında birkaç defa Türkiye’de Türklük bilimi sorunlarına ilişkin düzenlenen Bilgi Şölenlerine ve Alfabe Toplantılarına katıldı. Azerbaycan’da Lâtin kökenli alfabeye dönüşün öncüllüğünü yapanlardan biri oldu. Türkiye’de birçok makalesi yayımlandı. Azerbaycan’ın hem Ermenilerce hem Eski Sovyetler İmparatorluğunca hem de diğer iç ve dış güçlerce her bakımdan teklendiği, sindirildiği 1988-1993 yıllarında, tarihî ve çağdaş gerçekliklerimizin ideolojik ve bilimsel cephelerdeki en dirayetli savunucularından oldu. Türklerin Kafkasların yerel, yerleşik ve demografik doğrultudaki artan bir nüfuzu olduğu, Türk kültürünün Kafkaslarda ve tüm Güney, Kuzey ve Batı Azerbaycan’daki kültürler arası etkileşimlerde sadece geçmişe, şimdiye ve geleceğe ilişkin kavramlaştırılmalar ekseninde değil, hem de vuku bulan çağdaş olay ve olguların kategorileştirilmesi, dolayısıyla Türk Azerbaycan devletlerinin Kafkasya’daki tarihî gelişmelerdeki etkileri, Türkçenin daha M.Ö. beri bölgedeki dillere ilişkin yan katman, alt katman olmanın ötesinde daha çok üst katman etkileyici niteliği, vb. konularında... Nitekim,

1996 yılında bu alçakgönüllü bilginin, Genel Türk dilinin tarihî gelişiminin bazı sorunsallarını, genel Türkolojik bağlamında Türk-Moğol dil paralellerini ve Türkçenin Ermeniceye ve Azerbaycan Türk kültürünün Ermeni kültürüne etkisini geniş bir dil bilimsel ekseninde ele aldığı ve daha Sovyetler Birliği döneminde dönemin ünlü dil bilimcileriyle (B. A Serebrennikov, N.Z. Gadjiyeva vb.) bilimsel tartışmalarını ve çeşitli konular üzerine değerlendirilmelerini içeren *Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları* (Azerbaycan Bilgininin Görüşleri) adlı kitabı Türk Dil Kurumu tarafından yayımlandı. Bunun yanı sıra, bilginin 300 kadar yayımlanmış eseri bulunmaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesinin 1976 yılında Nalçik’de ana dilinde yayımlanan ilk bilimsel dil bilgisi de bunlardan biri... Elövset muallim söz konusu eserin de yazarlarından... Eserleri Azerbaycan Türkçesinin ve Türkiye Türkçesinin yanı sıra Rus dilinde, Alman dilinde, Fransız dilinde de yayımlandı. Ancak, kendilerinin de ifade ettikleri gibi her zaman eserlerinin en çok Türkiye Türkçesinde yayımlanmasını istedi. Azerbaycan, Türkiye ve Türk Dünyası sevgisiyle 28 Mayıs 1993 yılında dünyasını değiştirdi...

Prof. Dr. E. Abdullayev’in bilimsel faaliyeti, eserleri ve görüşleri, hem Azerbaycan Dilciliği hem de Türk dil bilimi bağlamında incelenmelidir. Ancak nasıl ve hangi bilişsel ve dil bilimsel bakımlardan, filolojik açılarından? Düşüncemize göre, her şeyden önce *Türk dil bilimi kavramının ve Azerbaycan Dilciliği kavramlaştırmasının çok kısa olarak bir aradaki kavramlaştırılmasıyla ve kategorileştirilmesiyle!* Çünkü gelinen noktada, sadece “zamanın elinden tutarak” (Sadık Tural) çağdaş bilişsel bilimlerin (*cognitive science*) ve bilişsel dil biliminin (*cognitive science*) bilime getirdikleri kavramlaştırma, kavramlaştırılma ve kategorileştirme, kategorileştirilme tanımlanmalarıyla ve uygulanmalarıyla bir yerlere varılır veya Türklük bilimi bilimsel bir düzeyde oturtula bilir!

Azerbaycan Dilciliği ve Prof. Dr. Elövset Abdullayev’in söz dizimi, dolayısıyla birleşik cümle ekolü, Türklük biliminde (TÜRKOLOJİ’DE) incelenbilir ve incelenmektedir. Nitekim, Türk dillerine ve lehçelerine ilişkin tüm diğer araştırmalar ve incelemeler, dolayısıyla kavramlaştırılmalar ve kategorileştirmeler de çağdaş bilişsel bilimin bilinciyle ve Türk dil biliminin uygun şubelerine göre ele alınmalıdır. Türk dil biliminin bundan sonra bağlı olacağı bilişsel ana bilim dalları ise, dili bütün yönleriyle geçmişe, şimdiye, geleceğe yönelik inceleyen ve bilime kavram ve kategorinin yanı sıra, kavramlaştırma, kavramlaştırılma ve kategorileştirme, kategorileştirilme bütünleşik anlayışlarını ve beraberinde yöntemlerini ve yöntembilimlerini getiren ve oluşturan bilişsel dil biliminden ve dil aktarım-kullanım süreçlerini teknolojinin araç ve gereçleriyle (elektronik cihazlar, bilgisayar, faks vb.) gerçekleştiren bilişim

bilimlerine (*computing science*) dayalı işlevsel dil biliminden ibaret olmalıdır.

Türklerin ve Türkçe konuşan toplumların dilini, tarihini, edebiyatını, güzel sanatlarını vb. inceleyen sosyal bilimlerin tümünü Türkoloji veya başka bir deyişle Türklük bilimi disiplini oluşturmaktadır. Türkoloji'nin inceleme alanlarından veya bir alt kavramlaştırılmalarından olan Türk dilinin, evrensel ve bilişsel nitelikli sosyal bilimlerin tarihî alanları olarak bilinen dil biliminin, tarihinin tarih biliminin, genel kültürünün ise sosyoloji ve felsefenin ışığında incelenmesinin gerektiği şüphesizdir. Söz konusu alanların, genel Türkolojik ekseninde bağlı oldukları uygun evrensel bilim dallarına göre kavramlaştırılması ve adlandırılmaları da buna bağlı olarak yapılmalıdır. Bunun yanı sıra Türkoloji disiplininin tümünü oluşturan bilim dalları, aynı bir biçimsel ve anlamsal düzlemde yer aldığından ve çeşitli dallarıyla benzer bir dili, tarihi, dolayısıyla kültürü incelediğinden Türkoloji, Türklük bilgisi veya Türklük bilimi nitelikli oluşunu Türklük var oldukça bir üst kavramlaştırma-adlandırma olarak sürdürecektir. Türkoloji olarak adlandırılan bilimsel disiplin, başından itibaren Batıda ve Rusya'da her şeyden önce misyonerlik amacıyla ve bunun yanı sıra Rönesans sonrasında Avrasya'nın incelenmesi ve benimsenmesi ekseninde, Türk lehçelerine, eski ve yeni Türk yazı dillerine ilişkin hem eşzamanlı hem de artzamanlı olarak karşılaştırmalı-tarihî ve betimlemeli-yapısal yöntemlerle yapılan dil bilgisi çalışmalarıyla, karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüklerinin ve Türk yazılı anıtlarının özgün metinlerinin hazırlanmasıyla ve dil bilgisinin düzenlenmesiyle bilinmektedir (Musaoğlu 2004a: 53-81; 2004b: 26-35). Türk dilinin tarihi, onun lehçe ve ağızları, eski ve yeni Türk yazı dilleri üzerine çalışmaları içeren söz konusu dil araştırmalarının ve incelemelerinin oluşturduğu doğrultu, bilimsel yayınlarda veya genel yazımsal kullanımda hâlen "Türkoloji" veya daha doğru bir biçimde "Türk dilciliği" veya "Türkoloji dilcilik" (Gurbanov 1993) olarak da adlandırılmaktadır. Bunun yanı sıra Türk Cumhuriyetlerinde farklı Türk yazı dilleri üzerine yapılan çalışmalara göre belirlenen "Azerbaycan Dilciliği", "Özbek Dilciliği", "Tatar Dilciliği", "Kazak Dilciliği", Türkmen Dilciliği" vb. gibi adlandırmalar veya kavramlaştırmalar da geçerlidir. Elbette bunlar, söz konusu bilim dalının çeşitli kolları veya bir alt kavramlaştırılmaları olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla gerek geleneksel, gerek yeni dil bilimsel yöntemlerle yapılan, Ural-Altay dilleri içerisinde akraba Türk dilleri (Türk dili, Çuvaş dili, Saha/ Yakut dili) ve en yakın akraba Türk dilleri veya Avrasya Türkçeleri (Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Özbek Türkçesi, Türkmen Türkçesi vb.) anlayışıyla sürdürüle gelen tüm çalışmaların genel Türkolojik nitelikli olduğu ve buna bağlı olarak da herhangi bir Türkçenin veya Türk yazı dilinin, dil biliminin veya diğer Avrasya Türkçelerinin bilinciyle karşılaştı-

malı olarak incelendiği veya incelenmek istendiği gözlemlenmektedir. Genellikle Türkçeye ve çeşitli Türk yazı dillerine ilişkin geleneksel karşılaştırmalı-tarihî, betimlemeli-yapısal ve yeni üretimsel-dönüşümlü, yapısal-anlamsal ve işlevsel dil bilimi yöntemleriyle yapılan veya Türkçe verilerin yer aldığı tüm bilimsel çalışmaların oluşturduğu disiplinin, gerek genel dil bilimi nitelikli (Ahanov 1965; Axundov 1988; Aksan 1995) gerekse dil biliminin çeşitli alanlarına (Novoe v zarubejnoj lingvistike..., 1987) ilişkin olsun, *Türk dil bilimi* içerisinde ele alınmasının, tanımlanmasının ve adlandırılmasının hem Türkçe, Türkoloji ve *e-Türkçe* doğrultusu hem de genel dil bilimi, çağdaş dil bilimi akımları ve tümüyle bilişsel bilim açısından doğru olacağı düşüncesindeyiz. Dolayısıyla Türkçe üzerine ve Türkçe verileriyle yapılan bütün dil çalışmalarının Türkolojik-filolojik gelişmelerin bağlamında ve çağdaş dil biliminin Cermen dil bilimi, Roman dil bilimi, Slav dil bilimi düzeylerinde bir birleşeni olarak *Türk dil bilimi* adıyla kavramlaştırılması ve adlandırılması doğru olacaktır (Musaoğlu 2004b: 56-57). Türkoloji kelimesinin yerine sadece sözcüksel olarak Türk kökenli Türklük bilgisi veya Türklük bilimi teriminin kullanılması ise, gerek dil bilimi gerekse çağdaş Türk Dünyası ve geniş dünya bilgisine göre giderek netleşen bilişsel bilim ekseninde bundan sonra maalesef fazla bir şey ifade edemeyecektir. Bundan dolayı Türklük biliminin ana bilim dallarının birisini oluşturacak Türk dil bilimi disiplinini ve kavramını içeren tüm kavramsal parametrelerin ve şemalaştırılmalarının ve dil bilimsel kategorileştirilmelerinin yeniden belirlenmesi ve netleştirilmesi çalışmaları hızlandırılmalıdır. Geleneksel ve yeni dil bilimsel yöntemlerle yapılmış olan çalışmalar arasındaki halef-selef ilişkileri doğru belirlenmeli, dil bilimiyle Türkolojik dil çalışmaları Türk dil bilimi ekseninde bir araya getirilmelidir. Sözelimi, bir üst düzeye göre betimlenen kategorileştirmeler anlamsal kategorilere (görünüsellik, zamansallık, nedensellik, orantılılık vb.), bir alt düzeye göre yapılan kategorileştirmeler ise, kategori oluşturucu ve dil bilgisel, sözcük bilimsel ve sözlüksel nitelikli dil belirtilerine (sözelimi sınıflandırıcı ve biçimlendirici nitelikli kelime yapımı biçimbirimleri ve çatı ekleri veya biçim değiştirici nitelikli ad durum, zaman, kip ekleri vb.) göre yeniden ele alınırken, geleneksel dil bilimsel yöntemlerle yapılmış çalışmalar da değerlendirilmelidir. Veya Türk yazı dillerinde birleşik cümlelerin yapısına ve işlevine göre sıralanan bağlayıcı araçlarının sınıflandırılması, yan ve temel cümlelerinde yüklemelerinin hem biçimlenmeye hem de çekimlenmeye göre işlevlerinin betimlenmesi, birleşik cümle türlerinin çeşitli anlam alanlarına göre belirlenmesi gibi geleneksel nitelikli bütünleyici ve genelleştirici çalışmalardan azamî bir ölçüde yararlanılmalıdır. Prof. Dr. Elövset Abdullayev'in ekolünü oluşturan geleneksel (Nartiev, Aliyev, Cavadov, Tolgurova, Başiyeva, Abdullayeva vb.) ve yeni (Ahmatov, Musayev vb.) dil bilimsel doğrultularda, birleşik cümlelerin bir

yandan çeşitli Avrasya Türkçeleri verileriyle incelenmesi, öte yandan birleşik cümlelerde “tek birleşimlilik, tam birleşimlilik, çift birleşimlilik” (Musaoğlu 2002: 105-133) söz dizimsel modellerinin ve basit ve birleşik dil bilimsel yapılanmalarının betimlenmesi ve karışık tip birleşik cümlelerin ise birleşenleriyle mikro metin örnekleri olarak ele alınması bakımından genel Türk dil bilimi için örnek oluşturmaktadır.

Artık yalnız çeşitli akraba ve en yakın akraba Türk dillerinin ve lehçelerinin tarihî ve doğal dil verileriyle gerek karşılaştırmalı, gerekse ayrı ayrı betimlemeli incelenmesi, gelinen noktada yeterli değildir. Türk dil biliminin kolları veya düzeyleri nitelikli Türkoloji'nin Türkiye ekolünün ve Türkiye Türkçesi verileriyle yapılmış dil biliminin, Azerbaycan Dilciliğinin, Kazak Dilciliğinin, Türkmen Dilciliğinin, Özbek Dilciliğinin, Kırgız Dilciliğinin, Tatar Dilciliğinin vb., dolayısıyla salt dil bilimsel ve Türkolojik çalışmaların, karşılaştırmalı olarak tümüyle kavramlaştırılması ve tüm birleşenleriyle ve ayrıntılarıyla kategorileştirilmesi ve genelleştirici, bütüncü olanlarının, Türkçeye yeni düzenlenme getirenlerinin üzerinde durulması ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Türk dil bilimine meta lengüistik (doğal dilin yanı sıra dil çalışmalarının araştırılması ve incelenmesi) anlayışı ve yöntemi getirilmelidir. Türk dil bilimine ilişkin bibliyografik indekslemeler veya dizinlemeler, şimdi artık Rusya'da ve Avrupa'da hâlen dil bilimi konuları üzerine Hint-Avrupa dillerinden sonraki klâsik Türk dilleri sıralamasıyla yapılmamalıdır. Söz konusu bibliyografik çalışmalar, Türk dil bilimi kavramlaştırılmasıyla ve Türkçeye özgün düzeyler sıralamasıyla (ses bilgisi, ses bilimi, biçim bilimi, söz dizimi, kelime yapımı; sözcük bilimi, sözlük bilgisi, deyim bilimi; dil tarihi ve diyalektoloji; sosyolengüistik; çeviri ve aktarma bilimi vb.) ve dil bilimsel veya Türkolojik ekol olarak tanımlanabilir mevcut doğrultuların değerlendirilmesiyle ve yeni ortaya çıkan eserlerdeki lengüistik yeniliklerin belirlenmesiyle düzenlenmelidir. Azerbaycan dilciliği ve onun içerisinde Prof. Dr. Elövset Abdullayev'in yer alan Söz Dizimi veya Birleşik Cümle Ekolü de işte bu bağlamda değerlendirilmektedir:

1. Azerbaycan dilciliği, XX. yüzyılda biçimlenmiştir. XX.yüzyılın başlarında, Bekir Çobanzade, Farhat Ağazade, Soltan Mecid Ganizade ve onlardan bir az sonra yetişen Memmedağa Şiraliyev, Abdulezel Demircizade, Muhtar Hüseyinzade, Selim Ceferov ve başkaları, Azerbaycan'da millî dil bilimi disiplininin oluşumunda ve gelişiminde önemli rol üstlenmişlerdir. Azerbaycan Türkçesi verileriyle söz konusu dil bilimi disiplininin diyalektoloji, diyalektografi (dil haritaları), dil tarihi, edebi dil tarihi ve ad bilimi; fonetik, fonoloji ve deneysel fonetik; dil bilgisinin morfoloji ve sentaks, metin dil bilgisi veya metin dil bilimi; söz varlığının sözcük bilimi, sözlük bilgisi ve deyim bilimi;

anlam bilimi, stilistik ve dil kültürü; Türkoloji'nin temelleri ve Eski Türkçe ve En Eski Türkçe; dil bilimine giriş, genel dil bilimi vb. bölümleri oluşturulmuştur. XX. yüzyılın 50'li, 60'lı, 70'li ve 80'li yıllarında, önce "Azerbaycan Dilinin Grammatikası" adıyla, sonra ise "Müasir Azerbaycan Dili"(M. Şiraliyev, A. Cavadov, E. Abdullayev, A. Demircizade, M. Hüseyinzade, Y. Seyidov, A.Hasanov vb.) adlı çok ciltli üç temel kaynak kitap, hem Bakü Devlet Üniversitesinde, hem de Azerbaycan Bilimler Akademisi Nasimi Dilcilik Enstitüsünde yayımlanmıştır. Bunun yanı sıra Memmedağa Şiraliyev'in "Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları" (1968), Afat Gurbanov'un "Müasir Azerbaycan Edebî Dili" (1985), Ağamusa Axundov'un "Azerbaycan Dilinin Fonetikası" (1984) Farhat Zeynalov'un "Türkologiyanın Esasları" (1981) ve "Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti" (1964-1987) adlı eserler, gerek Azerbaycan dilciliğinin gerekse Türk dil biliminin büyük başarıları olarak değerlendirilebilir. Azerbaycan Türkçesinin fonetiği, fonolojisi, morfofonolojisi (A. Axundov, E. Demircizade, A. Alekperov, F. Celilov, F. Kazımov, F. Veyselli vb.) tarihi, diyalektolojisi ve ad bilimi (M. Şiraliyev, E. Demircizade, A.Axundov, R. Rüstemov, A. Veliyev, M.İslamov, H. Mirzazade, V. Aslanov, M. Rehimov, R. Maherramova, T.Hacıyev, N.Xudiyev, N. Cafarov, G. Maşadiyev vb.), dil bilgisi, sözcük bilimi, sözlük bilgisi, stilistiği, dil kültürü, imlâsı, terminolojisi (A. Demircizade, M. Hüseyinzade, A. Orucov, S. Ceferov, E. Efendizade, Z. Budagova, A. Alekperov, T. Hacıyev, M. Adilov, M. Gasımov, G. Kazımov, M. Memmedov, İ Memmedov, L. Kerimli vb.), deyim bilimi (H. Bayramov, N. Rehimzade, M. Mirzaliyeva vb.), söz sırası, metin dil bilgisi veya dil bilimi, dil mühendisliği (A. Cavadov, K. Abdullayev, K. Veliyev, K. Veliyeva, M. Mahmudov vb.) üzerine çok sayıda çalışmalar yapılmıştır. Azerbaycan Türkçesine ilişkin konular genel dil bilimi bağlamında ele alınmıştır. Dolayısıyla Azerbaycan Türkçesi verileriyle Genel Türkçenin ses yapısı, dil bilgisi, sözcük bilimi, sözlük bilgisi, deyim bilimi vb. dil özellikleri ve somut çekimlendirici, biçimlendirici, anlamlandırıcı, sıralandırıcı vb. kategori oluşturuca göstergelerinin değerlendirilmelerinin de yer aldığı "Dilciliğe Giriş", "Umumi Dilcilik", "Anlam Bilimi" temel kaynak kitapları yayımlanmıştır (A. Axundov, A. Gurbanov, M. Adilov, N. Memmedov, Z. Verdiyeva vb.). Ve nihayet "Türkoloji", "Türkoloji dilcilik" ve tarafımızdan "Türk Dil Bilimi" olarak adlandırılan, Azerbaycan'da daha çok Eski Türk anıtlarının ve çağdaş Avrasya Türkçelerinin karşılaştırmalı-tarihî, eşzamanlı-betimlemeli ve şimdiden geçmişe doğru betimlemeli araştırılması ve incelenmesinin yanı sıra, İlk Türk, Ana Türk, Eski Türk ve Yeni Türk tarihî dil-yapılanma düzeylerinin alt, üst ve yan dil katmanlarına ilişkin karşılaştırmalı-tipolojik betimlenmesi çalışmaları da yapılmıştır (F. Zeynalov, A. Memmedov, A. Recebov, V. Gugasyan, Y. Memmedov, K. Ramazanov, A. Şükürov, M. Musayev, A. Guliyev,

İ Kazımov vb.). Azerbaycanlı dil bilimci Türkologlar çalışmalarını, genellikle Türk dil bilimine ilişkin aşağıdaki genel sorunsalların güncelleştirilmesinde ve sorunlarının çözümlenmesinde ve sonuçlandırılmasında yoğunlaştırmışlardır: İlk Türkçe, Ana Türkçe ve Eski Türkçe dönemlerinin ve ad biliminin, özellikle de Kafkasya yer adlarının ve Türk-Moğol, Türk-Sümer, Türk-Hitit, Türk-Gürcü, Türk-Ermeni, Türk-Kafkasya, Türk-Slav, Türk-Fars, Türk-Arap vb. dil paralellerinin, alıntılarının, alt, üst ve yan katmanlarının belirlenmesi; bütün Azerbaycan-Türk topraklarını (Güneyli-Kuzeyli, Borçalı, Nahçıvan, Karabağ, Dağıstan, Batı Azerbaycan) içeren diyalektolojik kartografilerin ve ilk diyalektolojik atlasın düzenlenmesi; fonemlerin hem boğumlanma hem de görevsel-kullanım özelliklerinin ve çeşitli ses olaylarının, tümüyle Türkçe ses yapısının deneysel olarak betimlenmesi; morfolojik kategorilerin dil bilimsel göstericilerine, ad tamlamalarının, ad ve fiil kelime gruplarının, basit ve birleşik cümle sınırlarının ise hem birleşenlerine hem de birleşenlerinin söz dizimsel sıralandırıcı ilişkilerine göre diğer Avrasya Türkçeleri verileriyle karşılaştırmalı olarak belirlenmesi; söz varlığının sözcüksel ve sözlüksel içeriğini oluşturan kelimelerin, deyimlerin, ikilemelerin yapısal ve anlamsal özelliklerinin, kullanım alanlarının, eş sesliğinin, eş anlamlılığının, zıt anlamlılığının vb. lengüistik-filolojik betimlenmesi, yazı dili, söz dizimi ve metin dil bilgisi, metin lengüistiği sorunlarının en yeni dil bilimsel yöntemlerle ele alınması vb.

2. Türk dil bilimi disiplininin oluşumuna, gelişimine ve tümüyle düzenlenmesine ilişkin, çeşitli Avrasya Türkçeleri dilciliklerindeki temel doğrultuların, ayrıntıların ve özelliklerin belirlenmesi, dolayısıyla kavramlaştırılması ve kategorileştirilmesi, hem bazı teorik görüşlerin ve varsayımların dil bilimsel ve filolojik olarak yeniden değerlendirilmesi hem de somut dil verilerinin teknik-istatistiksel olarak betimlenmesi bakımından yararlı olacaktır, diye düşünüyoruz. Bu bağlamda, yeniden ele alınarak değerlendirilecek konuların biri söz dizimi bölümü ve onun içerisinde de basit cümlelerle ve metinlerle birleşik cümlelerin sınırlarının belirlenmesi ve sınıflandırılması sorunudur. Prof. Dr. E. Abdullayev, bu bakımdan birleşik cümlelerin, Türk dil biliminde daha Mirza Kâzım Beğ tarafından temeli atılan yapısına ve işlevine göre şimdiye kadarki en mükemmel geleneksel sınıflandırılmasını yapmıştır.

Türk dil bilgisi bilimi ve disiplininin oluşturulmasının Türk dil bilimindeki başlangıç tarihinin belirlenmesine bağlı olarak, 150 yıl önce yazılmış olan iki klâsik eserin de adı çekilmektedir: Mirza Kâzım Beğ'in "Türk-Tatar Dilinin Genel Dil Bilgisi ve Otto von Böthlink'in "Yakut Dili Üzerine" eserleri. İşte birinci eserin Türkçenin söz dizimi bölümü içerisinde, birleşik cümle türlerinin yapısına, anlamına ve işlevine göre ilk sınıflandırılması denemesi

yapılmıştır (Kâzım Beğ 1846: 451-457). Mirza Kâzım Beğ, ünlü Fransız dil bilimci Jober'in söz dizimi üzerine görüşlerini temel olarak kabul etmiştir (Kononov 1982: 229-231;301). Hem söz konusu görüşlerin hem de bükünlü Hint-Avrupa dilleri birleşik cümle örneklerinin Türkçe basit cümle yapılanmalarıyla veya kelime guruplarının söz gövdeleriyle birebir aktarımı (Türkçeleştirilenlerden, yaratıcılığındaki gibi), söz dizimsel merkezleri sıfat-fiil, zarf-fiil ve mastarlarla ifade edilen kelime gruplarının birleşik cümlelerin yan cümleleri olarak ele alınmasını şartlandırmıştır... Bunun sonucunda, sonraları 150 yıl devam edecek ve hâlâ şu veya bu biçimde sürdürülen bir tartışma başlamıştır. Esasında Jober'in eserlerinde daha birleşik cümleler üzerine sistemli bir betimleme olmadığından ve Fransızcanın ve tümüyle Hint-Avrupa dilleri dil bilgisi kurallarının o zaman ve şimdi de Türkçeye doğrudan uygulanması yapıldığından söz konusu tartışmanın başlatılmasına yol açılmıştır. Bu uzun süre içerisinde daha Prof. Dr. E. Abdullayev'e kadar sıfat-fiil, zarf-fiil, mastar ve hatta bazı ilgeç merkezli kelime grupları tümüyle birleşik cümlelerin yan cümleleri (clause) olarak ele alınmıştır. Veya ayrıca öznesi olan söz konusu kelime grupları birleşik cümlelerin yan cümleleri sayılmıştır. Hatta 1956 yılında Almatı şehrinde birleşik cümle ve görünüş (aspekt) konusu üzerine ayrıca Uluslararası Sempozyum düzenlenmiş ve söz konusu kelime gruplarının birleşik cümlelerin yan cümleleri değil, basit cümlelerin genişlemiş öğeleri olduğu sonucuna varılmıştır. 1980'li yıllarında, M.İ. Çeremisina'nın öncülüğüyle eski SSCB bilimsel merkezlerinden biri olan Novosibirsk şehrinde, genellikle Sibiry Türkçeleri verileriyle "Çeşitli Sistemli Dillerde Birleşik Cümle" adlı her yıl düzenlenen uluslararası süreli sempozyum yapılmıştır. Söz konusu sempozyumun toplantılarında da zarf-fiil, sıfat-fiil, mastar ve diğer benzeri ilgeç kelime gruplarının basit cümle düzleminde ele alınmasının gerektiği ispatlanmıştır. Genel Türk dilinde, özel-birleşik yapı çok yüklemli söz dizimsel yapılanmalar, dolayısıyla birleşik cümleler ve özel-birleşik yapıda olmayan yarı yüklemli söz dizimsel yapılanmalar, dolayısıyla her türlü biçimlenmeleriyle genişlemiş basit cümleler, Türkçenin cümle bölümünün çeşitli kullanım-aktarım seviyeleri doğrultuları olarak benimsenmiştir (Musayev 1994). Türkiye'de ise Prof. Dr. Leyla Karahan, Türkçede Söz Dizimi adlı eserinde Türkiye Türkçesi verileriyle söz konusu kelime gruplarının, birleşik söz dizimsel birimlerinin yan cümleleri değil basit cümlelerin genişlemiş öğeleri olduğunu son derece anlaşılır bir üslupla ispatlamıştır. Şimdi artık eskiden SSCB içerisine yer almış olan bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde ve Türk topluluklarında, söz konusu kelime gruplarının basit cümlelerin genişlemiş öğeleri olarak öğretildiği bilinmektedir. Türkiye'de ise son yıllara kadar sıfat-fiil, zarf-fiil, mastar merkezli ve benzeri söz dizimsel yapılanmalar, yabancı dillerden yapılan birebir çevirilerin etkisiyle birleşik cümlelerin çeşitli türle-

rini oluşturucu birimler olarak kavramlaştırılmış ve kategorileştirilmiştir. Yalnız bu gramerçiler içinde Zeynep Korkmaz bir istisna olmuştur. *Batı Dilleri ve Türk Grameri Üzerindeki Etkileri* başlıklı makalesinde (Studia Urala - Altaica PIAC - 39 Szeged Hungary, s. 155 - 161; TDAY - Belleten 1997, TDK, Ankara 2000, s. 49 - 54) ve *Türkiye Türkçesi: Őekil Bilgisi* (TDK, Ankara 2004) adlı gramerinin Çekimsiz filler (s.863 - 1042) bölümünde yargı bildirmeyen söz konusu kelime gruplarının basit cümle, ad, sıfat ve fiile bağlı birer zarf görevinde olduklarını çok aık biçimde ortaya koymuştur. Sıfat-fiil, zarf-fiil, mastar ve benzeri diğer kelime gruplarının söz dizimsel merkezlerinin çekimlenmediği, dolayısıyla şahıs, zaman ekleriyle (verbum finutum'da) kullanmadığı ve sadece biçimlendiği ise unutulmaktadır.

Prof Dr. A. Abdullayev, her şeyden önce “Müasir Azerbaycan Dilinde Tabeli Mürekkebe Cümleler” (Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde Bağımlı Birleşik Cümleler) adlı eserinde ve söz dizimine ve birleşik cümlelere ilişkin yaptığı diğer çalışmalarında, Hint-Avrupa dilleriyle Genel Türk dilinin, dolayısıyla Altay dillerinin dil bilgisi yapılanmaları arasındaki farklılıkları ispatlayan temel dil bilimsel ve bilişsel denebilecek dış dünyaya yönelik argümanların veya anlamsal kategorilerin (nedensellik, görünüşsellik, zamansallık, orantılılık, sonuçsallık, kılınışsallık vb.) söz diziminde 15 birleşik cümle türüyle ihtiva olunan göstergelerini, Türkçenin simetrik ve asimetrik olarak belirlenebilir söz dizimsel sıralanmasıyla, bilinçaltı millî Őuur algılanmasıyla ve bilinçlendirilmesiyle sistemli bir biçimde kategorileştirdi. Birleşik cümle söz diziminde, somut kategori oluşturucu, sıralandırıcı ve biçimlendirici dil göstergelerini (her türlü bağlayıcı araçların, cümle unsurlarının birleşik cümle türlerinin belirlenişindeki orantılılığını vb.) belirledi. Sözelimi, *ki* bağlacının Hint-Avrupa, dolayısıyla Farsça kökenli değil, özbeöz Türk kökenli olduğu anlaşıldı. Çoğunlukla birleşik cümlelerin birleşenlerini birleştiren bağlayıcı araçlar sistemi ayrıntılarıyla sınıflandırıldı. Türkçenin birleşik cümle söz diziminde tek birleşimlilik ve çift birleşimlilik söz dizimsel modellerinin belirlenişinde belli bir mesafe alındı. Bağlayıcı araçlar olmaksızın kullanılan birleşik cümleler ve ayrıca karışık tipli birleşik cümleler düzlemleri Azerbaycan Türkçesi verileriyle ayrıntılı olarak betimlendi. İlgi halinin ve Türkçenin söz dizimsel yapılanmasında bel kemiğini oluşturan ad tamlamalarının (İzafet birleşmelerinin) birincil birleşenlerinin dil bilgisi işlevi yeni bir bakış açısıyla ele alındı. Bununla da tamlayanların da ikincil birleşeni, dolayısıyla tamlananı aynı derecede söz dizimsel olarak etkilediğinin, kendine uzlaştırdığının ve bununla da hem tamlayanın hem tamlananın hem de ad tamlamalarının bütününün uygun birleşik cümle türleri yapılanmalarıyla karşılıklı söz dizimsel bağlılığı, yabancı dil kuramları uygulamalarının etkisiyle değil, özgün dil verileriyle ve Türkçe dil birimlerinin simetrik söz dizimsel sıralanması kurallarıyla aıklanmış oldu vb.

Yukarıda belirtilen çalışmalarla ve aşağıda gösterilen gelişmelerle, ispatlamalarla, kanıtlamalarla:

-Zarf-fiil, sıfat-fiil, mastar ve diğer benzeri söz gruplarının birleşik cümlelerin yan cümleleri olmadığı, söz dizimsel merkezlerinin şahsa ve zamana göre çekimlenmediği ve birleşik cümle türlerinin diğer söz dizimsel kategori oluşturucu göstergelerle kullanılabilirliği ve belirlenebilirliği Azerbaycan Türkçesi verileriyle ispatlandı;

- Gerek basit gerekse birleşik cümle türleri modellerinin, yeni bir bilişsel, işlevsel ve kullanımbilimsel eksende söz dizimsel modelleştirilmesine, dil bilgisi normlaşmalarının ve normlarının belirlenmesine ve bununla da yeni bir bakış açısıyla kavramlaştırılmasına ve kategorileştirilmesine yol açıldı;

- Türkçenin söz dizimsel bütün, metin söz dizimi veya metin dil bilimi kavramlaştırılmaları ve kategorileştirmeleri alanında yapılan her türlü incelemeler, arayışlar ve varsayımlar hızlandı;

- Hem ilgi hali hem iyelik eki hem de sıfat-fiil, zarf-fiil biçimbirimlerinin (morfeplerinin) ve oluşturdukları kelime gruplarının, kelime yapımı ve çekimlenme morfolojik, sözcük bilimsel ve söz dizimsel kategorileştirmeleri düzlemlerinde değil, teklik-çokluk ve çatı kategorileştirmeleriyle bir üst belirtiliklik, kılınışsallık, zamansallık vb. kavramlaştırılmaları ve biçimlenme kategorileştirmesi doğrultusunda belirlenebileceği kanıtlandı.

Prof. Dr. E Abdullayev'in Söz Dizimi veya Birleşik Cümle Ekolü oluştu. Allah ona rahmet etsin!

Kaynakça:

Axundov, Ağamusa 1988, Ümumi dilçilik: dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları, İkinci nəşr, "Maarif" nəşriyyatı, 221 s. Azerice.

Ahanov K. 1965, Til bilimine kirispe, Almatı. Kazakça.

Aksan, Doğan 1995, Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim), I. Cilt, II. Cilt, III. Cilt, TDK, Ankara, 568 s.

Gurbanov, Afat 1993, Türkoloji dilçilik, Bakı, APU, 117 s.

Kazım-bek, Mirza 1848, Obşaya grammatika turetskogo-tatarskogo yazıka. Kazan, 457 s. (Türk-Tatar Dilinin Genel Dilbilgisi). Rusça.

Kononov A. N. 1982, İstoriya izuçeniya tyurkskix yazıkov v Rossii. Do-oktyabrskix period. İzdanie vtoroe, Leningrad "Nauka" Leningraskoe Otde-lenie, 299 s. (Rusya'da Türk Dillerinin İncelenmesi Tarihi. Ekime Kadarki Dönem). Rusça.

Musayev, Mehman 1994, Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlə, Doktorluq dissertasiyası, Bakı, 1994, 285 s.

Musaoğlu, Mehman 2002, Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 320 s.

Musaoğlu, Mehman 2004a, Avrasya Türkçelerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi, Dil Dergisi, Sayı: 124, Nisan-Mayıs-Haziran.

Musaoğlu, Mehman 2004b, Türk Dilbiliminde Dilbilgisi Çalışmaları, Anadili. Dil Kültürü ve Eğitim Dergisi, Sayı: 33, Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos.

Novoe v zarubejnoj lingvistike...1987, Problemy sovremennoj tyurkologii, Vypusk XIX., Nauka: "progress" (Yabancı Dil Biliminde Yenilikler: Çağdaş Türkolojinin Problemleri). Rusça.

Elövset Muallime

1920'de doğdu.	Melikçobana
Dolunaylı,	Hükmetmek için,
Sabah yıldızlı	***
Bir kış gecesinde,	Savaş sonrası
Kadim Şirvan ilinde	Azerbaycan
Karaca Çoban bellekli,	Adlı bir
Terekeme şecereli	Türk Dünyası
Oğuzumun	Yeniden
Melikçoban köyünde.	Hem açık hem gizli
***	Savaşa sarıldı
İlk okul,	Azerbaycan
Orta okul	Türklüğü
Lise	Türkçesi
Ve üniversite derken	Türküsu uğruna
Savaş çıktı	Ki'li
Dünya karıştı	Birleşik cümleli
Yeniden birleşip,	Z'li, r'li
Bütünleşip	Önsesli
Oğuz	Türk-Moğol

Paralelli

Bir dilin

Tarihi

Bugünü, yarını uğruna

1980’li yılların sonu

Türkler yerleşik

Millet değil

Kafkaslara, gelmedir

denen Ermeni

iddiası,

Üç deniz arasında,

önünde veya arkasında

sözde

“Büyük Ermenistan” sevdası

Hortladı.

Bilginler kaleme

Sarıldı

Ve

Azerbaycan

Tarihi,

Türklüğü,

Türkçesi,

Türküsü

Kavramsallaştırıldı.

Elövset Muallimse

Bir bilgin

Bir ata

Bir oğul

Bir öncü olarak

Bunları görerek

Dünyasını değiştirdi

Eski bir soyağacı,

Yeni bir gelecek uğruna

Mehman Musaoğlu (Musayev)

10.03.05

Ankara